

HENRYK RUTKOWSKI  
Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk  
Warszawa

## Prace nad atlasem historycznym Polski XVI wieku

*Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* jest opracowywany w Instytucie Historii PAN na podstawie programu przyjętego w 1964 roku. To jeszcze nieukończone dzieło należy do zakresu geografii historycznej, ale sześć tomów wydanych w latach 1966–2018 może być rozpatrywanych jako atlas historyczny z najnowszej przeszłości.

Aby wyjaśnić genezę tego atlasu należy cofnąć się w czasie aż do roku 1880. Wówczas to na pierwszym zjeździe historyków polskich w Krakowie Stanisław Smolka z Uniwersytetu Jagiellońskiego przedstawił referat *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*. Za najpilniejszą potrzebę uznał szczegółowe opracowanie kartograficzne podziałów terytorialnych Rzeczypospolitej: kościelnego, politycznego i sądowego. Z uwagi na źródła oraz uznając względną trwałość dawnych granic wewnętrznych wskazał jako przekrój chronologiczny do opracowania wiek XVI. Mówił o tym stuleciu, że „obraz organizacji terytorialnej [...] dla potrzeb badania dziejowego na polu historii czasów następnym mógłby doznać tu i ówdzie niejakich sprostowań, a dla geografii naszej historycznej wieków średnich stanowiłby niezbędny punkt wyjścia”. Wskazując na granice województw, ziem i powiatów, a zarazem kładąc nacisk na „poznanie dokładne terytorialnej organizacji sądownictwa ziemskiego” S. Smolka być może sądził, że różnice między okręgami administracyjno-skarbowymi a okręgami sądowymi były znacznie większe niż to się później okazało. Następnym postulatem było dokładne przedstawienie kartograficzne dóbr królewskich i kościelnych w XVI wieku, co także służyłoby badaniom nad dwoma stuleciami następnymi oraz nad średnio-wieczem. Poza tym byłoby pożądane oznaczenie „w rozmaitych okresach” posiadłości najmożniejszych rodzin dla wyjaśnienia ich pozycji politycznej (S. Smolka 1881).

Stanisława Smolka zainspirowała inicjatywa Adolfa Pawińskiego i Aleksandra Jabłonowskiego, którzy postanowili wydać wybrane rejestry poborowe, czyli rejestry podatku nadzwyczajnego uchwalanego przez sejm przede wszystkim na cele wojenne i zwanego poborem. Miał to być cykl tomów pod tytułem *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, wchodzący w skład serii „Źródła Dziejowe”. Dla każdego terytorium wydawcy wybrali w zasadzie jeden rejestr poborowy z lat panowania Stefana Batorygo (1576–1586). Poza tym w razie potrzeby sięgali

do rejestrów spoza wymienionego dziesięciolecia, a także do innych źródeł pokrewnych (przede wszystkim dla ziem wschodnich włączonych do Korony w 1569 roku). Wydawcy podzielili się zadaniami odpowiednio do dwóch głównych części etnicznych dawnej Polski: A. Pawiński wziął „dział ziem rdzenie polskich, piastowskich”, a A. Jabłonowski – ziemie ruskie Korony<sup>1</sup>. W obszernych wstępach do tomów historycy scharakteryzowali poszczególne terytoria. W tym celu posłużyli się w trakcie badań mapami – oznaczyli na nich przynajmniej część osadnictwa, narysowali granice jednostek administracyjnych i obliczyli ich powierzchnię. Chociaż od początku przewidywali opublikowanie swoich map, przedwczesna śmierć Adolfa Pawińskiego w 1896 r. sprawiła, że jego niewykończone mapy nie zostały wydane.

Pomyślny natomiast okazał się los prac kartograficznych Aleksandra Jabłonowskiego. Na zjeździe historyków w 1900 r. przedstawił on gotowe opracowanie, które wydrukowano w Wiedniu w roku 1904: *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział II: Ziemie ruskie Rzeczypospolitej*. Dzieło składa się z 17 arkuszy map w skali 1:300 000. Treść historyczna została nadrukowana na podkład mapy, którą w połowie XIX wieku opracowali w Paryżu polscy emigranci pod kierownictwem gen. Wojciecha Chrzanowskiego. Oparcie się na tym podkładzie spowodowało, że atlas nie objął części dorzeczy Psiołu i Worskli (tam znajdują się Hadziacz i Połtawa), które do połowy XVII wieku leżały w granicach Polski. A. Jabłonowski oznaczył wszystkie miejscowości istniejące około 1600 r. oraz granice województw, ziem i powiatów. Poza tym przedstawił granice dóbr ziemskich, wyróżniając własność królewską, kościelną łąciańską, kościelną wschodnią, a także własność prywatną poszczególnych rodzin szlacheckich (podział we-

<sup>1</sup> Ostatecznie w latach 1883–1915 ukazało się w Warszawie 13 tomów cyklu *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, („Źródła Dziejowe”, t. 12–24), przy czym ich numeracja nie odpowiada kolejności wydawania. A. Pawiński opracował tomy I–V (*Wielkopolska, Małopolska, Mazowsze*), A. Jabłonowski – tomy VI–XI (*Podlasie, Ruś Czerwona, Wołyń i Podole, Ukraina*). Wydawcą tomu XII (*Prusy Królewskie*) był I.T. Baranowski, wydawcami tomu XIII (*Inflanty*) byli J. Jakubowski i J. Kordzikowski.

dług nazwisk, a nie indywidualnych właścicieli). Komentarzem do atlasu stał się wkrótce opublikowany referat, który autor wygłosił w październiku 1904 r. w Akademii Umiejętności (H. Rutkowski 2009).

Opracowanie A. Jabłonowskiego stało się początkiem dyskusji nad tym, jaki powinien być atlas historyczny, a odzyskanie przez Polskę niepodległości pozwoliło zorganizować prace na nowych podstawach metodycznych. Zasadnicze decyzje podjęto w 1921 r. na konferencji odbytej w Krakowie z inicjatywy Polskiej Akademii Umiejętności; także w tej instytucji utworzono centralną Komisję Atlasu Historycznego Polski. Równoległe Towarzystwo Naukowe Warszawskie powołało swoją komisję. *Atlas Historyczny Polski* (dalej: *AHP*) został zaprojektowany w dwóch seriach: A – mapy szczegółowe, B – mapy przeglądowe. Ośrodek krakowski zaproponował, aby prace skoncentrować nad przekrojem drugiej połowy XVIII wieku, z której zachowała się wyjątkowo bogata podstawa źródłowa. Komisja warszawska natomiast opowiadała się za atlasem wieku XVI. Członek tej komisji, Jan Jakubowski, opracował przeglądową mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku, wydaną wraz z tekstem objaśnień w latach 1927 i 1928. Mapa w skali 1:1 600 000 objęła część północną tego państwa, bez części południowej, która w 1569 r. została włączona do Korony i jest objęta atlasem A. Jabłonowskiego. W Krakowie zaś ukazała się w 1930 r. *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, opracowana pod redakcją Władysława Semkowicza przez Karola Buczkę przy udziale kilku osób. Wypada zaznaczyć, że ówczesne województwo krakowskie zajmowało tylko część tego obszaru, który należał do niego przed rokiem 1772, bowiem na południe od Wisły już się rozciągał zabór austriacki. Do mapy w skali 1:200 000 był dodany plan ówczesnego Krakowa w skali 1:10 800. Uzupełnienie obrazu kartograficznego stanowił obszerny tekst K. Buczka przedstawiający źródła i metodę. Tylko te dwie mapy objął przed drugą wojną światową tytuł *AHP*. Poza tym ukazały się trzy zeszyty „Prac Komisji Atlasu Historycznego Polski” (S. Herbst 1953, W. Pałucki 1974, B. Konopska 1994, H. Rutkowski 2009).

Po wojnie, w 1948 r. Towarzystwo Naukowe Warszawskie (TNW) reaktywowało Komisję Atlasu Historycznego. W 1950 r. przyjęła ona program opracowania *AHP* w skali przeglądowej 1:500 000, co – jak się wówczas wydawało – miało umożliwić jego realizację wysiłkiem jednego pokolenia. Zaplanowano pracę nad trzema przekrojami chronologicznymi: wiek XIII, druga połowa XVI wieku i schyłek XVIII stulecia. Ponieważ w 1944 r. Niemcy spalili w Warszawie bogaty zasób materiałów do atlasu XVIII wieku, a ocalała podstawa źródłowa do wieku XVI, postanowiono, że w pierwszej kolejności zostaną wzięte na warsztat polskie ziemie etniczne Korony w owym stuleciu. W 1950 r. TNW zorganizowało pracownię atlasu, w której podjęto opracowanie mapy przeglądowej

Mazowska, przedstawiającej wybrane miejscowości oraz podział administracyjny na tle elementów środowiska przyrodniczego. Najpierw jednak miała być przygotowana mapa szczegółowa województwa plockiego około 1578 r., którą zaplanowano jako studium doświadczalne w skali 1:200 000. W tekście napisanym na początku lat pięćdziesiątych Stanisław Herbst podkreślał, że atlas powinien być przede wszystkim indeksem kartograficznym faktów przekazanych przez źródła, natomiast ma unikać ich odtwarzania i interpretacji, co należy pozostawić specjalnym opracowaniom geografii historycznej. Niebawem jednak zmodyfikował swoje stanowisko i stał się rzecznikiem również takich ujęć kartograficznych, które nie unikają interpretacji danych źródłowych i wymagają po części szacunkowego ustalania wielkości liczbowych. Ten nowatorski projekt spowodował istotną przebudowę programu *AHP* – uzupełnienie historycznych map podstawowych (ogólnych) mapami problemowymi (tematycznymi), które miały przedstawiać wybrane zagadnienia społeczne i gospodarcze. Herbst opisał ten program w artykule z 1953 r., gdzie najpierw zarysował dawniejsze osiągnięcia polskiej kartografii historycznej (S. Herbst 1953, H. Rutkowski 1976, s. 203–206, B. Konopska 1994, s. 120–123).

Z chwilą powstania Instytutu Historii PAN (1 I 1953) atlasowa pracownia TNW znalazła się w nim jako Zakład Atlasu Historycznego, którego kierownictwo objął Stanisław Herbst. Wkrótce poszerzono zakład o pracownię we Wrocławiu, która zajęła się przygotowaniem osobnej części *AHP*, przedstawiającej Śląsk w końcu XVIII wieku<sup>2</sup>. Oprócz przeglądowej mapy ogólnej atlas ten zawiera dziesiątki map tematycznych, które są oparte na obfitych danych statystycznych ze źródeł pruskich. To wartościowe opracowanie wykracza poza temat tej notatki.

Z zakresu prac atlasowych nad wiekiem XVI opublikowano pod redakcją S. Herbst a dwie pozycje. Pierwszą była wspomniana mapa szczegółowa województwa plockiego około 1578 roku, wydana wraz z dziewięcioma mapami problemowymi w skali 1:500 000 i z planem Płocka w skali 1:10 000<sup>3</sup>. W części tekstowej znajdują się komentarz i indeks miejscowości.

Po kilku latach ukazało się opracowanie Prus Królewskich<sup>4</sup>. Zawiera ono przeglądową mapę ogólną

<sup>2</sup> W latach 1976 i 1984 wydano dwa tomy atlasu historycznego Śląska pod red. T. Ładogórskiego i J. Janczaka (B. Konopska 1994, s. 133–142).

<sup>3</sup> *Województwo plockie około 1578 r.* Pod kierownictwem S. Herbst a oprac. I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Zaboklicka, plan Płocka oprac. R. Cieśla, [cz. 1-2], *Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe*, Wrocław 1958.

<sup>4</sup> *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku.* Red. S. Herbst, oprac. M. Biskup przy współudziale M. Koca, [cz. 1-2], *Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe*, 1, Warszawa 1961. Zob. także B. Konopska 1994, s. 123–128.

1:500 000 oraz 11 map problemowych. W 1960 r. S. Herbst w artykule w moskiewskim czasopiśmie „Woprosy Geografii” powtórzył częściowo swój tekst z 1953 roku (S. Herbst 1978). Przede wszystkim omówił realizację programu *AHP* na przykładzie opracowania województwa płockiego; pokazał znaczenie takich prac kartograficznych, ale nie uniknął zbyt optymistycznej oceny możliwości wykonawczych.

W 1962 r. kierowanie Zakładem Atlasu Historycznego IH PAN przejął Władysław Pałucki. Tymczasem tempo realizacji prac okazało się znacznie wolniejsze niż początkowo zakładano, a fakt ten zaczął oddziaływać na niekorzyść samego programu. Równocześnie z postępem badań pogłębiało się krytyczne spojrzenie na podstawę źródłową przekroju XVI wieku. Stąd też rodziły się wątpliwości co do niektórych ujęć tematycznych, zastępujących braki w źródłach nie dość uzasadnionymi szacunkami liczbowymi. W warszawskim zespole zakładu pojawiła się także różnica stanowisk w sprawie mapy podstawowej – czy powinna być przeglądowa, czy szczegółowa. Dyskusja nad koncepcją *AHP* doprowadziła do zorganizowania konferencji 26 września 1964 roku. W wyniku referatu piszącego te słowa oraz wypowiedzi wielu dyskutantów przyjęty został nowy program. Zamiast map przeglądowych postanowiono opracować mapy szczegółowe w skali 1:250 000. Przyjęto najmniejszą skalę, która pozwala zmieścić na mapie całość osadnictwa regionów tak zagęszczonych, jak duże połacie Mazowsza w drugiej połowie XVI wieku. Równocześnie zawieszono prace nad mapami problemowymi<sup>5</sup>. Stanisław Herbst bronił na konferencji dotychczasowego programu, a następnie przedstawił swoje stanowisko w druku (S. Herbst 1965). Wywołało to szerszą polemikę w czasopiśmie, w której wzięli udział: Irena Gięsztorowa, Stanisław Hoszowski, Maria Kielczewska-Zaleska, Tadeusz Ładogórski, Władysław Pałucki i Henryk Rutkowski<sup>6</sup>. Projekt z 1964 roku został utrzymany.

Serię obejmującą ziemie polskie Korony w XVI wieku zaplanowano na osiem map szczegółowych wydanych w osobnych zeszytach, przy czym każdemu zeszytowi przydzielono określony numer. Informacje o tym podał W. Pałucki w zeszycie z mapą województwa lubelskiego, który ukazał się jako pierwszy<sup>7</sup>. Następną z kolei publikacją w tej serii, znacznie obszerniejszą, było opracowanie Mazowsza, które zapoczątkowało określanie tych wydań jako tomy.

<sup>5</sup> Materiały z tej konferencji nie zostały opublikowane. Por. H. Rutkowski 1966; W. Pałucki 1974, s. 195–197; M. Wilska 2003; H. Rutkowski, *Uwagi wstępne*, „Studia Geohistorica” 4, 2016, s. 14–16.

<sup>6</sup> Zob. H. Rutkowski, 1976, s. 206, przyp. 40.

<sup>7</sup> W. Pałucki, *Przedmowa*, w: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. S. Wojciechowski, *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 3, Warszawa 1966, s. 7–12.

W latach 1966–2008 opublikowano mapy obejmujące następujące terytoria (kolejność według numeracji): województwo krakowskie<sup>8</sup>, województwo sandomierskie<sup>9</sup>, województwo lubelskie, województwo sieradzkie i województwo łęczyckie<sup>10</sup>, Mazowsze, na które składały się trzy województwa – mazowieckie (stolica Warszawa), płockie i rawskie<sup>11</sup>. W części pierwszej tomów znajdują się mapy główna i dodatkowe oraz plany miast, a część druga zawiera komentarz i indeksy. Treść wymienionych tomów została połączona, przetłumaczona na język angielski i wydana pod redakcją Marka Słonia w 2014 roku<sup>12</sup>. Obecnie został ukończony i wydrukowany tom nr 4 *AHP* obejmujący Wielkopolskę, czyli dwa dawne województwa: poznańskie i kaliskie<sup>13</sup>.

Mapy główne w skali 1:250 000 przedstawiają wszystkie miejscowości, które istniały w drugiej połowie XVI wieku. Są one zróżnicowane pod względem kategorii prawnej i gospodarczej (miasta, wsie, osady młyńskie, osobne folwarki itd.), pod względem wielkości oraz przynależności własnościowej (własność królewska, kościelna, szlachecka i miejska). Nazwy miejscowe są podane w ówczesnym brzmieniu (np. Sądce Nowy, a nie Nowy Sącz). Wyróżniono miejscowości, które mają określone znaczenie w terytorialnej strukturze administracji państwowej i kościelnej, co łączy się z granicami. Na mapach głównych są oznaczone granice państwa, województw, ziem i powiatów skarbowych; pominięto rzadko występujące odmienne granice powiatów sądowych (potrzebne objaśnienia znajdują się w komentarzu). W odniesieniu do Kościoła katolickiego (łacińskiego)

<sup>8</sup> *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., cz. 1 i 2, *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 1, Warszawa 2008.

<sup>9</sup> *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. K. Chłapowski i in., cz. 1 i 2, *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 2, Warszawa 1993.

<sup>10</sup> *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., cz. 1 i 2, *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 5, Warszawa 1998.

<sup>11</sup> *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., cz. 1 i 2, *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 7, Warszawa 1973.

<sup>12</sup> *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century: Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia*, vols. 1–4, ed. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 „Geschichte Erinnerung Politik. Posenener Studien zur Geschichts-, Kultur- und Politikwissenschaft” Vol. 6.

<sup>13</sup> *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Słoń, K. Chłapowski, oprac. A. Borek i in., cz. 1 i 2, *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 4, Warszawa 2018.

są oznaczone granice diecezji, archidiakonatów i parafii. Poza tym mapy pokazują ważniejsze drogi istniejące w XVI wieku. Elementy środowiska przyrodniczego (wody i lasy) zostały przedstawione według stanu z przełomu XVIII i XIX wieku, ponieważ stan wcześniejszy nie da się rozpoznać dostatecznie szczegółowo. Największym wyjątkiem od tej reguły jest odtworzenie szesnastowiecznego koryta Sanu na odcinku jego ujścia do Wisły, gdzie późniejsza zmiana spowodowała, że na lewym brzegu rzeki znalazło się kilka miejscowości z prawego brzegu<sup>14</sup>. W miarę opracowywania kolejnych tomów pojawiały się niekiedy poprawki odnoszące się do map wydanych wcześniej, zwłaszcza zmiany w sieci ważniejszych dróg na styku różnych województw. Większa poprawka przebiegu granicy wystąpiła na południowo-wschodnim obrzeżu województwa lubelskiego<sup>15</sup>.

Początkowo nie było map dodatkowych; pojawiły się one w kolejno wydanych tomach. W tomie obejmującym województwo krakowskie cztery mapy przeglądowe w skali 1:500 000 przedstawiają: jednostki terytorialne Kościoła katolickiego (w tym granice dekanatów, których nie ma na mapie głównej), gminy różnowiercze (ewangelickie), rozmieszczenie własności ziemskiej z zaznaczeniem większych dóbr instytucji kościelnych oraz większej własności szlacheckiej, ważniejsze drogi z podziałem na główne i drugorzędne. Kilka innych tematów pokazano na małych mapach tekstowych w części drugiej. Plany wybranych miast są w skali 1:10 000. *AHP* zawiera plany wszystkich miast wojewódzkich, a w tomach wydanych później są również inne miasta, np. z województwa krakowskiego jest Kraków (ma także dodatkowe plany), Biecz, Nowy Sącz, Częstochowa, Siewierz i Wieliczka.

Komentarz przedstawia źródła pisane i kartograficzne, wyjaśnia metody opracowania, omawia wybrane kwestie szczegółowe, podaje zestawienia statystyczne i inne wyniki przeprowadzonych badań. Rozbudowany indeks miejscowości informuje m.in. o położeniu osiedli w powiatach i parafiach, o przynależności własnościowej, podaje odmiany nazwy z XVI wieku oraz nazwę dzisiejszą, jeżeli różni się od dawnej. Analogicznie wygląda indeks nazw fizjograficznych.

Podstawowymi źródłami do rekonstrukcji osadnictwa i granic administracji państwowej na mapach głównych są rejestry poborowe. Podatek spisywano w rejestrach poszczególnych powiatów, wymieniając miejscowości z reguły według podziału na parafie, które służyły skarbowi państwa jako najmniejsze wówczas jednostki terytorialne. W rejestrach wystę-

pują właściciele lub dzierżawcy wsi, liczby łanów kmieci, szlachty zagrodowej i miast (grunty folwarków nie były opodatkowane), różne kategorie ludności wiejskiej (np. zagrodnicy, komornicy, rzemieślnicy), pobrany podatek czopowe od piwa<sup>16</sup>. Brak osiedli w rejestrach ocenia się jako znikomy, w szczególności nie ma nowych osad, które nie podlegały jeszcze opodatkowaniu. Z innych źródeł pisanych, które uzupełniły dane z rejestrów poborowych, za najważniejsze należy uznać akta wizytacji kościelnych, zawierające bardziej pewne informacje o zasięgu poszczególnych parafii.

Mapy powstałe w drugiej połowie XVI wieku nie odegrały w pracy nad *AHP* prawie żadnej roli, ponieważ są wielokrotnie mniej szczegółowe, a także zawierają rażące błędy (zniekształconą sieć rzeczną, błędne oznaczenie miejscowości i przebiegu granic). Można wymienić trzy ważniejsze mapy Polski z tego czasu, które stanowią bezpośrednie lub pośrednie przeróbki prac kartograficznych Bernarda Wapowskiego, wydanych w 1526 r., a znanych tylko ułamkowo. Są to: mapa Wacława Grodeckiego, wydrukowana zapewne w 1562 r. równocześnie z broszurą zawierającą dedykację autora dla króla Zygmunta Augusta, tekst V.P. Melanchtona o pochodzeniu Stowian oraz indeks nazw miejscowych (skala około 1:1 680 000), mapa Andrzeja Pograbki z 1570 r. (ok. 1:1 950 000) oraz mapa Gerarda Merkatora z 1585 r. (ok. 1:1 600 000). Wyjątkowo w pracy nad województwem krakowskim wykorzystano pomocniczo najstarszą drukowaną polską mapę szczegółową z 1563 r., która przedstawia księstwa oświęcimskie i zatorskie w skali ok. 1:250 000. Jej autorem był Stanisław Porębski, ale przy współpracy Wacława Grodeckiego<sup>17</sup>.

Jak wiadomo, geografię historyczną charakteryzuje szerokie stosowanie metody retrogresji. Najstarsze mapy, które stanowią właściwe źródła kartograficzne *AHP*, pochodzą z ostatnich dziesięcioleci XVIII wieku. Przede wszystkim należy wymienić mapy poszczególnych województw w granicach Rzeczypospolitej po pierwszym rozbiore (1772). Ich autorem był Karol Perthées, nadworny kartograf Stanisława Augusta, ostatniego króla Polski (1764–1795). Na tych mapach w skali 1:225 000 są oznaczone wszystkie miejscowości, ale ich położenie nie jest dokładne. K. Perthées opracował 12 takich map, które pokrywają znaczną część rdzennie polskiego obszaru Korony. W pracach nad atlasem XVI wieku mapy te służyły głównie do ustalenia przebiegu dróg i granic, a tylko w niewielkim stopniu były pomocne w kwestiach lokalizacji miejscowości<sup>18</sup>. Ziemie zajęte przez pań-

<sup>14</sup> *Województwo lubelskie*, s. 18; *Województwo sandomierskie*, s. 25, 26 (mapa).

<sup>15</sup> *Województwo sandomierskie*, s. 39, 40 (mapa). Nie uwzględniono tej poprawki w edycji zbiorczej *Historical Atlas of Poland* (2014).

<sup>16</sup> I. Gieysztorowa, *Źródła pisane. W: Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, Komentarz, indeksy, s. 17–20; tejsze, *Wstęp do demografii staropolskiej*, 1976, s. 146–160; K. Boroda 2007, s. 152–170.

<sup>17</sup> H. Rutkowski, 2014, s. 283–285.

<sup>18</sup> Tamże, s. 286–289.



stwa ościenne w trakcie rozbiorów Polski zostały na przełomie XVIII i XIX wieku pokryte mapami austriackimi i pruskimi, które mają już dokładność zbliżoną do map topograficznych z XX wieku. Po ustanowieniu w 1815 r. nowych granic politycznych doszła do tego *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, czyli tak zwana Mapa Kwaternistrzostwa. Omówienie tych źródeł kartograficznych zawiera cytowany artykuł<sup>19</sup>. Zgodnie z tymi mapami przedstawiono w *AHP* rzeki, jeziora, bagna i lasy, a także położenie miejscowości i przebieg dróg.

Na mapach głównych *AHP* występują elementy, których oznaczenie w danym miejscu jest pewne, oraz takie, których to oznaczenie jest w różnym stopniu przybliżone, hipotetyczne. Informują o tym ogólnie lub bardziej szczegółowo rozdziały komentarza. Lokalizacja miejscowości przedstawia stan z przełomu XVIII i XIX wieku, natomiast dla drugiej połowy XVI wieku ma ona przeważnie charakter lokalizacji prawdopodobnej. W niektórych jednak przypadkach również dla wcześniejszego przekroju można mieć pewność umiejscowienia, np. kościół stojący od średniowiecza wyznacza dokładnie dawne położenie. Warto tu przypomnieć, że w skali mapy głównej (1:250 000) 4 mm oznaczają 1 km w terenie. Legenda tej mapy wyróżnia wsie o lokalizacji przybliżonej, czyli takie, których położenie jest w więk-

szym stopniu hipotetyczne<sup>20</sup>. Oznaczenie własności miast, wsi i przysiódków jest prawie w całości pewne. Oszacowanie wielkości osiedli w podziale na cztery kategorie należy traktować jako na ogół przybliżone, chociaż można wskazać wiele miejscowości, których przyporządkowanie nie budzi wątpliwości. Przy rekonstrukcji granic posługiwano się metodą interpolacji między osiedlami należącymi do różnych jednostek administracyjnych. Na obszarach o rzadkiej sieci osadniczej trudniej jest o dokładne oznaczenie granic, czasem jednak dodatkowe informacje (np. wiadomość o rzece granicznej) umożliwiają zwiększenie dokładności ich przebiegu<sup>21</sup>.

Zastosowanie systemów informacji cyfrowej spowodowało głębokie zmiany w sposobie przygotowania atlasu i nowe formy prezentacji wyników, ale ciągłość serii jest utrzymana. W opracowaniu znajdują się tomy obejmujące Kujawę (nr 6) i Podlasie (nr 8). To najbardziej szczegółowe badanie geograficzno-historyczne dużej części dawnej Polski pokazuje ten obszar w XVI wieku, a może również służyć jego lepszemu poznaniu w wiekach wcześniejszych i późniejszych.

<sup>20</sup> H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*. W: *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, 1973, cz. II, Komentarz, indeksy, s. 68–71.

<sup>21</sup> Zob. także H. Rutkowski, 2018, s. 124–135.

<sup>19</sup> Tamże, s. 290–297.

## Literatura

- Boroda K., 2007, *Kmieć, łan, czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku?* W: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków, s. 152–170.
- Gieysztorowa I., 1976, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa.
- Herbst S., 1953, *Prace nad polskim atlasem historycznym*, „Kwartalnik Historyczny” T. 60, nr 3, s. 329–334.
- Herbst S. (red.), 1958, *Atlas historyczny Polski. Województwo płockie około 1578 r.*, oprac. I. Gieysztorowa i in., Wrocław.
- Herbst S. (red.), 1961, *Atlas historyczny Polski. Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup przy współudziale M. Koca, Warszawa.
- Herbst S., 1965, *Atlas na rozdrożu*. W: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa, s. 143–149; przedruk w tegoż: *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, Warszawa, T. 2, s. 462–469.
- Herbst S., 1978, *Prace nad „Atlasem historycznym Polski”* (przekład z rosyjskiego). W tegoż: *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, T. 2, Warszawa, s. 444–461; wznowienie w: „Studia Geohistorica” 4, 2016, s. 14–26.
- Konopska B., 1994, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa.
- Pałucki W. (red.), 1966, *Atlas historyczny Polski. Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa.
- Pałucki W. (red.), 1973, *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa.
- Pałucki W., 1974, *Prace nad atlasem historycznym Polski*. W: *Problemy nauk pomocniczych historii, III. Materiały na III Konferencję poświęconą historii*. Katowice – Wisła, 29–31 V 1974, Katowice, s. 187–197.
- Pałucki W. (red.), 1993, *Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa.
- Rutkowski H., 1966, *Mapy podstawowe i atlas historyczny*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” T. 14, s. 695–700.
- Rutkowski H., 1976, *Geografia historyczna w pracach Stanisława Herbsty*. W: *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław, s. 197–209.
- Rutkowski H. (red.), 1998, *Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie*

- w drugiej połowie XVI wieku, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa.
- Rutkowski H. (red.), 2008, *Atlas historyczny Polski. Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa.
- Rutkowski H., 2009, *Atlas historyczny Polski. W: Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolniewicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa, s. 115–121.
- Rutkowski H., 2014, *Źródła kartograficzne. W tegoż: Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, oprac. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa, s. 283–297.
- Rutkowski H., 2018, *A few comments on the historical borders in Poland*. „Studia Geohistorica” 6, s. 124–135.
- Słoń M. (red.), 2014, *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century: Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia*, Vols. 1–4, Frankfurt am Main.
- Słoń M., Chłapowski K., (red.), 2018, *Atlas historyczny Polski. Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. A. Borek i in., Warszawa.
- Smolka S., 1881, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski. W: Pamiętnik pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego imienia Jana Długosza odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci*. „Scriptores Rerum Polonicarum” T. 6, s. 133–137; przedruk w: „Studia Geohistorica” 1, 2013, s. 9–13
- Wilska M., 2003, *Atlas historyczny Polski. W: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa, s. 151–161.

